

DOI 10.15407/mics2020.10.065

УДК 94(477)

Марина Сергєєва,

*провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук*

mar.sergeyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3785-0311>

ДО ПИТАННЯ ПРО КОСТОРІЗНУ СПРАВУ У СТАРОДАВНЬОМУ ВИШГОРОДІ

Стаття уводить у науковий обіг вироби з кістки та щільного рогу з давньоруського Вишгорода і аналізує рівень розвитку місцевої косторізної справи. Проаналізовані матеріали датовано у межах XI–XII ст. Усі вироби з кістки можна розділити на дві великі групи. До першої з них входять примітивні вироби з кісток із мінімальним обробленням, які цілком або частково базуються на формі вихідного матеріалу. Другу групу становлять вироби, виготовлені з підготовлених частин кістки або щільного рогу. Вони мають специфічні форми, не пов'язані з вихідним матеріалом. Перша група за кількістю знахідок переважає. Найбільше знайдено примітивних знарядь праці з загостреною робочою частиною. До першої групи належать також гральні астрагали, іграшка-кістка з двома отворами (пристрій для відтворення шумливих звуків), ковзани, амулети з ікл вепра і ведмедя. Друга група охоплює речі різного функціонального призначення (гудзики, гребені, руків'я ножів, застібка недоуздка, іконка, яйцеподібний виріб, шахова фігурка та ін.). Виявлено також окремі напівфабрикати і заготовки. Вироби з кістки могли з'являтися у побуті населення Стародавнього Вишгорода двома шляхами. У самому Вишгороді могли відбуватися спорадичні косторізні роботи, виявлено невелику косторізну майстерню. Деяка частка виробів могла потрапляти з Києва, де було розвинене професійне косторізне ремесло. Дослідження Вишгорода є ще одним свідченням нерівномірного розвитку косторізного ремесла в різних центрах Київської Русі, раніше простеженого на інших давньоруських пам'ятках.

Ключові слова: *Середнє Подніпров'я, Київська Русь, Вишгород, косторізне ремесло, вироби з кістки та рогу.*

¹ Сергеева, М. С. (2019). *Косторізне та деревообробні ремесла на території Південної Русі*. (Дис. д-ра іст. наук). Інститут археології НАН України, Київ.

² Мядзведзева, В. У. (2009). *Вырабы касцярэзнай вытворчасці з тэрыторыі полацкай зямлі IX–XIII стст. (тэхналогія, тыпалогія, храналогія)*. (Аўтарэферат дыс. к. і. н.). Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі; Мядзведзева, В. У. (2013). *Касцярэзная вытворчасць Полацкай зямлі IX–XIII стст.* Мінск: Беларуская навука.

³ Горбунов, Д. Н. (2009). Изделия из кости и рога Липинского археологического комплекса. В И. М. Плаксин (Ред.), *Актуальные проблемы научного творчества ученых кафедры истории России. Сборник научных статей к 75-летию образования исторического факультета* (с. 5–20). Курск: Курский гос. университет; Горбунов, Д. Н. (2011). Косторезное дело населения древнего Курска. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского гос. университета*, 3 (19), 2. Retrieved from <http://scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=21>.

⁴ Смирнова, Л. И. (1998). *Косторезное ремесло средневекового Новгорода*. (Дис. канд. ист. наук). МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва.

⁵ Сергеева, М. С. (2011а). *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.

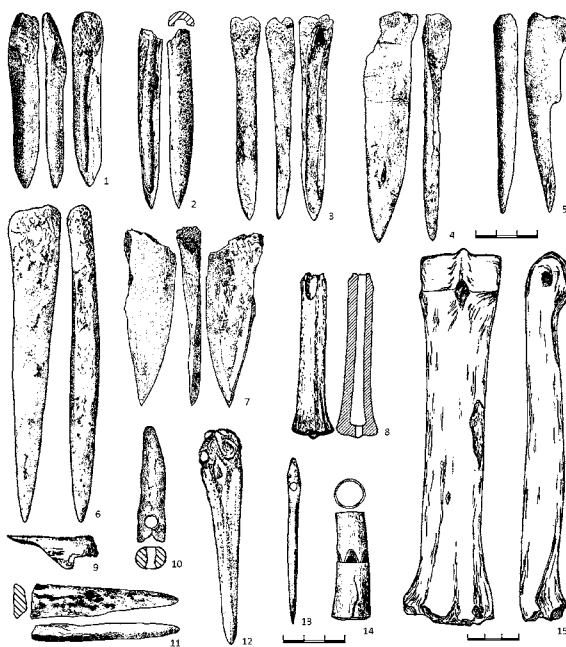
⁶ Довженко, В. Й. (1950). Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. *Археологія*, 3, 64–92; Довженко, В. Й. (1952). Розкопки Древнього Вишгорода. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, 14–28; Пекарская, Л. В., & Зоценко, В. Н. (1985). Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. В П. П. Толочко (Ред.), *Археологические исследования Киева 1979–1983 гг.* (с. 125–136). Киев: Наукова думка; Дорофеев, В. В., Евтушенко, А. И., Калюк, А. П., & Чабай, В. П. (1989). Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород в 1989 г. *Научовий архів ІА НАН України*, ф. е., 1989/194; Чабай, В. П., Евтушенко, А. И., & Степанчук, В. Н. (1990). Отчет о работах Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. *Научовий архів ІА НАН України*, ф. е., 1990/67; Бібіков, Д. (2015). Житлова забудова Вишгородського посаду в кінці X – на початку XII ст. За матеріалами досліджень 2014 рр. В В. Дятлов (Ред.), *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 17–19 квітня 2015 р.)* (с. 10–13). Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка; Бібіков, Д. В. (2017). Про господарську діяльність населення давньоруського Вишгорода. В О. П. Моця (Ред.), *Возв'язь – Зв'язь – Новоград-Волинський у часовому зрізі тисячоліть* (с. 157–169). Харків: Майдан; Київ: Стародавній світ; Івакін, В. Г., & Бібіков, Д. В. (2016). Археологічні дослідження в Україні давньоруського Вишгорода. В Ю. В. Болтрик (Ред.), *Археологічні дослідження в Україні 2015* (с. 64–65). Київ: Стародавній світ.

Розвиток косторізної справи на Русі тісно пов'язаний із загальним розвитком давньоруського міста і міського ремесла у X–першій половині XIII ст. Саме у цей період відбувається його піднесення, з'являється якісна й різноманітна продукція: речі повсякденного вжитку, знаряддя праці, деталі військового озброєння, елементи декоративного оформлення інших виробів тощо. Отже, інтерес до зазначеної проблеми є закономірним.

Останнім часом написано багато робіт із косторізної справи різних регіонів Русі. Зокрема назвемо роботи авторки цієї статті з косторізного ремесла Середнього Подніпров'я, узагальнені у докторській дисертації¹, узагальнену монографію і кандидатську дисертацію О. Медведєвої, присвячені косторізній справі Полоцької землі², праці Д. Горбунова про Курськ і пам'ятки Курщини³, Л. Смирнової про Новгород⁴ тощо. Водночас треба визнати, що косторізну справу Русі вивчено нерівномірно. Щодо Київської землі, то найбільшу увагу завжди приділяли Києву. Це є природним, враховуючи його роль як найважливішого осередка формування давньоруської професійної косторізної справи. Результатом інтересу до Києва є низка статей Г. М. Шовкопляс, а пізніше авторки цієї статті, узагальнених і доповнених у монографічному дослідженні, присвяченому київській різьбленій кістці⁵. Пам'яткам київської околиці й найближчим до Києва містам приділено значно менше уваги. А тим часом для уявлення цілісної картини розвитку зазначеної галузі в економіці Русі роль кожного окремого давньоруського міста у процесі розвитку цієї галузі потребує подальшого висвітлення. Сказане стосується й Вишгорода – одного з найважливіших ремісничих, торгових і культурних центрів Київської землі.

Археологічні дослідження Вишгорода тривають із 1930-х рр. і дотепер⁶. За цей період виявлено чимало виробів із кістки та рогу, які потребують осмислення і аналізу. Потрібно зазначити, що загальної картини розвитку косторізного ремесла у Вишгороді ніколи не давали. Отже, запропонована тема є актуальною.

Рис. 1. Знаряддя праці та вироби, форма яких враховує природну форму кістки: 1–7, 9, 11, 12 – знаряддя з тваринної кістки з загостреною функціональною частиною; 8 – дрібний контейнер (гольник?) або заготовка; 10 – виріб з кінцевої частини гілки рогу; 11 – знаряддя з рогу; 13 – кістяна голка; 14 – юрок; 15 – ковзан. 8, 12 – за В. Дорофєєвим та ін. (1989), 15 – за В. В. Чабасем та ін. (1990)

Стаття базується переважно на матеріалах, які зберігаються у фондах Історичного музею у Вишгороді. Залучено матеріали з наукових фондів Інституту археології НАН України, де зберігаються поодинокі вироби. Деякі вироби також зберігаються у Національному музеї історії України.

Усі виявлені вироби з кістки можна розділити на дві великі групи. До першої з них входять примітивні вироби з кісток із мінімальним обробленням, які цілком або частково базуються на формі вихідного матеріалу. Другу групу становлять вироби, виготовлені з підготовлених частин кістки або рогу, яким надано специфічної форми, не пов'язаної з вихідним матеріалом.

Перша група за кількістю знахідок переважає. Найбільше знайдено примітивних *знарядь праці з загостреною робочою частиною* (рис. 1, 1–7, 9, 11, 12), є також заготовки для них. Ми свідомо уникаємо

⁷ Ленц, Г. Т. (2002). Косторезное производство в Верхнем Прикамье. В А. М. Белафин (Ред.), *Очерки археологии Пермского Предуралья*. Пермь: Пермский гос. пед. университет, рис. 68, 1–4; Wrzesiński, J. (1994). Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, rys. 17.

⁸ Смирнова, Л. И. (1999). Проколки. Хронология и функциональное назначение. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 13, 153–154.

⁹ Войнаровський, В. М. (2017). Обробка кістки та кістяні вироби як індикатор рівня соціально-економічного розвитку населення України I тис. н. е. В А. В. Скиба & С. А. Горбаненко (Ред.), *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакулєнко* (с. 71). Київ: ІА НАН України.

тут усталеного терміна «проколки», який часто вживають у літературі. Знаряддя з загостренням мають кілька різновидів, які могли мати неоднакове призначення. Їх зазвичай трактують як знаряддя для плетіння⁷, для підбивання утоку до ниток основи⁸, як кілки-фіксатори шкіри, що вичинялася⁹, тощо. Притуплені знаряддя з лошінням усієї поверхні з кістки та рогу можна інтерпретувати як простіший варіант лоцила для оброблення шкіри. Знаряддя праці для плетіння, для оброблення швів або поверхні виробу, як правило, мають добре залощену з одного боку поверхню, а також лошіння у тому місці, де їх тримали в руці (ознака тривалого використання).

Знаряддя з загостренням із Вишгорода виготовлено переважно з тваринної кістки, що взагалі характерно для знарядь цього типу. Кістка більш тверда і дає гострі сколи, тому вона більше, ніж ріг, придатна для виробів із загостреною робочою частиною. Проте є також екземпляри з кінцевої частини рогу оленя (рис. 1, 11). Вони здебільшого могли слугувати лоцилами. Є також знаряддя (або напівфабрикат) із кінця рогу оленя з отвором (рис. 1, 10).

Знаряддя із загостреним функціональним кінцем є традиційними як для давньоруського часу, так і для раніших періодів. Через свою універсальність вони не мають визначених територіально-хронологічних меж, хоча для слов'яно-руських старожитностей характерним є їх більше поширення у ранніх шарах (X–XI ст.), що слушно і для Вишгорода.

¹⁰ Сергєєва, М. С. (2002). До історії гри в бабки в Київській Русі. *Археологія*, 4, 55–56; Морозов, И. А., & Слепцова, И. С. (2004). *Круг игры. Праздник и игра в жизни северорусского крестьянина (XIX–XX вв.)*. Москва: Индрик, 643; Стрельник, М. О., Хомчик, М. А., & Сорокіна, С. А. (2009). Гральні кістки (III тис. до н. е. – XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України. *Археологія*, 2, 47; Kabzińska-Stawarz, I. (1991). *Games of Mongolian Shepherds*. Warsaw: Institute of the History of Material Culture, 17–28.

Рис. 2. Гральні атрибути: 1–14 – астрагали; 15 – гуркало

¹¹ Нахапетян, В. Е. (1989). О значении знаков на астрагалах (салтово-маяцкая культура). В А. Х. Халиков (Ред.), *Ранние болгары в Восточной Европе* (с. 73–89). Казань: Казанский филиал АН СССР; Флерова, В. Е. (1997). *Граффити Хазарии*. Москва: Эдиториал УРРС, 55–59; Тропин, Н. А. (2004). *Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли*. Воронеж: ВГУ, 175.

¹² Дорофеев, В. В. та ін. Отчет об охранных, рис. 45, 2, 48, 1.

¹³ Сергєєва, М. С. (2010). Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, рис. 6, 1–4.

¹⁴ Сергєєва, М. С. (2016). Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), 155–156, рис. 2, 5, 7, 8; Дяченко, О. (2018). Знахідка давньоруського гуркала з Чернігова. В В. Дятлов (Ред.), *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 13–15 квітня 2018 р.)* (с. 40–41). Чернігів: Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка.

Серед інших знарядь праці заслуговує на увагу *юрок* із трубчастої кістки, виявлений під час досліджень 1989 р. (рис. 1, 14). Такі вироби є звичайними для давньоруських пам'яток. Їхнє поширення пов'язано з певними ткацькими техніками.

У зв'язку з примітивними знаряддями праці згадаємо також уламок кістки з одним залишеним епіфізом і вибраною порожниною (рис. 1, 8). Інтерпретація цього предмета є під сумнівом. Радше за все, це може бути заготовка для якогось виробу (наприклад для руків'я).

Значною кількістю екземплярів репрезентовані гральні *астрагали*, виготовлені з таранних кісток копитних (рис. 2). Ці кістки вирізняє наявність маркерів: графіті, просвердлених отворів або слідів тесання. Є астрагали свині (рис. 2, 13) і надкопитові фаланги без слідів оброблення (рис. 2, 12, 14). Їх зараховано до гральних атрибутів умовно, оскільки такі кістки без маркерів також зафіксовано у гральних наборах.

Сакральний зміст ігор з астрагалами і самих астрагалів у різних традиційних культурах вивчено доволі добре¹⁰. Він пов'язаний із магією родючості й достатку, з одного боку, і з уявленнями про долю, з іншого. Іноді астрагали також вважають амулетами або ворожильними кістками¹¹.

Згадаємо також знахідку *іграшку-гуркало* у вигляді кістки з двома отворами (рис. 2, 15). Її виявлено під час досліджень 1989 р.¹² Такі іграшки, з одним або двома отворами, виявлено на деяких давньоруських пам'ятках, зокрема у Києві¹³ і в Середньому Подніпров'ї (на Чорнобильському городищі¹⁴ і у Чернігові). У Полтаві схожий предмет знайдено у гончарному комплексі XVII–XVIII ст. серед браку гончарного виробництва, тому автори публікації трактують його як одне зі знарядь гон-

¹⁵ Супруненко, О. Б., Пуголовок, Ю. О., Мироненко, К. М., & Шерстюк, В. В. (2009). *Дослідження посаду літописної Лтави. Інститутська гора*, 1. Київ, Полтава: ІА НАН України, Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 84, рис. 64, 2, 65, 9.

Рис. 3. Ікла тварин, амулети: 1, 2 – ікла вепра; 3 – ікло ведмедя; 4 – ікло з кількома поперечними каналами

¹⁶ Дискусію і огляд літератури див.: Панковський, В. Б. (2012). *Кістяна і рогова індустрії доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї*. (Діс. канд. іст. наук). ІА НАН України, 91–97, 132–147; Сергеева, М. С. (2015). *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ; Харків: Майдан, 63–65.

¹⁷ Коваленко, В. П., Моця, А. П., & Шекун, А. В. (1984). Отчет об охранных работах у с. Шестовица Черниговской обл. в 1983–1984 гг., 1. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. е., 1984/174, с. 12, рис. 23, 27, 24, 23.

¹⁸ Моця, О. П., Коваленко, В. П., Готун, І. А., Петраускас, А. В., та ін. (1992). Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. е., 1992/3, рис. 226, 2.

¹⁹ Гуревич, Ф. Д. (1981). *Древний Новогрудок*. Ленинград: Наука, 104.

чаря¹⁵. Проте етнографічні аналогії однозначно свідчать про призначення таких кісток як іграшок – приладів, які у сполученні з мотузкою, пропущеною через отвори, створюють шумовий ефект.

Серед вишгородських старожитностей є *ковзани* з довгих кісток ніг коня, підтесаних з одного боку (рис. 1, 15). Щодо інтерпретації зазначених предметів єдиної думки немає. Нам уже доводилося аналізувати цю проблему, тому лише коротко нагадаємо, що є два основні напрями визначення цих виробів. Значна частина дослідників вважає їх засобами для пересування по льоду та снігу, інші дослідники – лоцилами¹⁶.

Зважаючи на доволі об'ємну інформацію різних джерел, насамперед етнографічних, про використання таких кісток саме як ковзанів, наведених прихильниками такої інтерпретації, потрібно уважно ставитися до зазначеної думки. Збільшення допомагає виявити на робочій (нижній) площині досліджуваних екземплярів сліди поздовжніх мікроподряпин, які не могли бути наслідком роботи з м'якими матеріалами (шкірою, хутром), але цілком природні внаслідок контакту з абразивними матеріалами, зокрема із крижаною поверхнею. Водночас, не можна заперечувати поліфункціональність ковзанів, як і інших виробів примітивної конструкції, отже, різні екземпляри могли використовувати з різною метою.

Амулети представлені іклами хижаків із просвердленими отворами і іклами вепра (рис. 3). Одне з ікл вепра також має отвір.

Загалом ікла вепра з отворами для підвішування на давньоруських пам'ятках трапляються порівняно рідко. Крім Вишгорода вони виявлені в насипу валу (матеріал X–XII ст.) у Шестовиці, в ур. Коровель¹⁷, у будівлі кінця XI – початку XII ст. в Автуничах на Чернігівщині¹⁸, у Новогрудку у нижньому горизонті городища¹⁹.

Ікла вепра на давньоруських пам'ятках знаходять у складі сакральних об'єктів, як поховальний інвентар, а також у побутовому контексті або поза контекстом. До амулетів із деякими застереженнями можна віднести й необроблені ікла вепра. Загалом їх доволі часто виявляють у побутових комплексах на різних давньоруських пам'ятках, куди вони могли потрапити як мисливські трофеї. Не виключено трактування їх як оберегів.

Рис. 4. Дрібні вироби: 1 – застібка недоуздка; 2–4 – гудзики; 5 – фрагмент вухочистки; 6, 7 – гребені; 8–10 – муфти; 11 – шахова фігурка

²⁰ Пекарская Л. В., & Зоценко, В. Н. Археологические исследования, рис. 7, ліворуч.

²¹ Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VII: 2.

²² Сергеева, М. С. (2014). Про один тип середньовічних гудзиків на території Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), 150–158.

²³ Там само, рис. 3.

²⁴ Дорофеев, В. В. и др. Отчет об охранных, рис. 48, 2.

Практика використання ікл хижих тварин з отворами поширена у просторі й часі, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків. У цьому контексті можна розглядати ікло ведмедя. Ще одне ікло має кілька незамкнутих порожнин, виконаних свердлом. Його призначення залишається нез'ясованим.

Цікаву серію виробів із кістки, виявлених у Вишгороді, становлять вироби, яким надано специфічної форми. До них належать речі різного функціонального призначення.

Знаряддя праці є *голка* (рис. 1, 13), виявлена під час розкопок 1978–1981 рр.²⁰ Вона дуже груба й занадто масивна для знаряддя для шиття, отже, найпевніше, слугувала для плетіння (можливо, сітей). У культурних шарах

X–XII ст. знахідки голок поодинокі, що можна пояснити поширенням металевих аналогів. Свою роль також могла відіграти погана збереженість і складність виявлення дрібних виробів із кістки.

Побутові речі представлені передусім гребенями, гудзиками, руків'ями ножів тощо. Є кілька фрагментів *вухочисток* (рис. 4, 5).

Нечисленні *гребені* – це суцільні двобічні різновиди, які датовано другою половиною XI–XII ст. (рис. 4, 6, 7).

Гудзики також обмаль. Півсферичні гудзики виявлено під час досліджень 1930-х рр.²¹ і в 2012 р. під керівництвом В. Г. Івакіна (рис. 4, 2). У 1989 р. знайдено також примітивний півсферичний гудзик з епіфізу (рис. 4, 3). Цю категорію знахідок вивчено доволі докладно²², тому зупинятися тут на них недоцільно. Нагадаємо лише деякі зауваження щодо екземпляру з епіфізу.

Група виробів із епіфізів, які часто трактують як пряслиця, за формою і розмірами цілком тотожні кістяним гудзикам і мають вагу, недостатню для пряслиць. Отже, потрібно трактувати їх також як гудзики або застібки. Серед давньоруських матеріалів гудзики з епіфізів репрезентовані поодинокими екземплярами, які походять із Києва, Витачева, Воїнської Греблі, Чернігова, Колодяжина та ін.²³ Всі екземпляри з датованих комплексів, мають дату у межах XII – першої половини XIII ст.

До деталей костюма, ймовірно, належить *місяцеподібна застібка*, або підвіска з невеликим отвором (рис. 4, 4), фрагмент якої виявлено у 1989 р.²⁴ Подібні вироби відомі у Києві, Витачеві, Во-

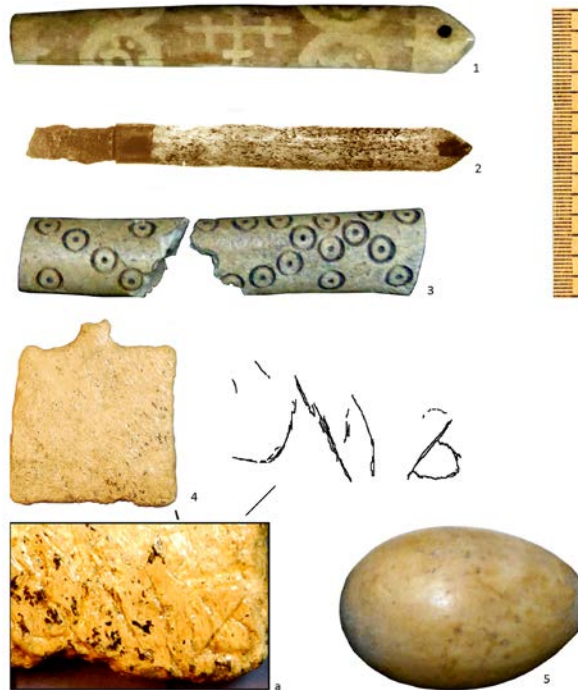
²⁵ Сергеева, М. С. Косторізне та деревообробні ремесла, 94–95, рис. 2.30, 1–4, 9, 12.

²⁶ Крыласова, Н. Б. (2007). *Археология повседневности. Материальная культура средневекового Предуралья*. Пермь: Пермский гос. пед. университет, рис. 90.

²⁷ Hrubý, V. (1957). *Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě. Památky archeologicke*, 48, obr. 31.

²⁸ Дорофеев, В. В., и др. Отчет об охранных, рис. 43, 48.

Рис. 5. Різні вироби з кістки та рогу.
1–3 – руків'я ножів; 4 – іконка;
5 – виріб у вигляді яйця

що в центрі орнаментальної композиції зображений хрест. Отже, можна припустити, що предмет із таким руків'ям належав до церковного начиння. Можливо, це була ложечка для причастя. Зазначимо, що там само було виявлено ще одне руків'я ножа – без орнаменту, але з металевою обкладкою (рис. 5, 2). У колекції Вишгородського історико-культурного заповідника є також фрагментоване руків'я ножа з рогу, орнаментоване циркульними колами (рис. 5, 3) і неорнаментовані екземпляри. Серед останніх є напівфабрикати.

У зв'язку з виробами культового призначення можна згадати два цікаві предмети. Під час нещодавніх досліджень (Д. В. Бібіков, 2014 р.) у похованні XI ст. було виявлено пластинку прямокутної форми з фрагментом обламаного вушка або ручки з одного боку, ймовірно, це невеличка *іконка*. За формою вона ідентична давньоруським кам'яним іконкам. Поверхні пошкоджені з обох боків, тільки у нижньому куті збереглися залишки двох літер. Зображення не збереглося (рис. 5, 4).

Це доволі рідкісний предмет для давньоруських пам'яток. Загалом виробів із кістки та рогу, пов'язаних із християнською культовою практикою, у Київській Русі обмаль, зокрема іконки з кістки не знайшли поширення. Під час археологічних досліджень було знайдено дві візантійські іконки

їнській Греблі, Чернігові та ін.²⁵, проте на давньоруських пам'ятках вони трапляються у поодиноких екземплярах. Значно більше їх на синхронних середньовічних поселеннях у Прикам'ї, де вони є доволі типовим інвентарем²⁶. Н. Б. Крыласова на матеріалах із Прикам'я розглядає такі вироби як так звані «якірки» для підвішування дрібних предметів до пояса, а В. Груби схожі вироби з Моравії – як застібки²⁷. Можливо, вони мали поліфункціональне значення, залежно від культурного середовища побутування.

Серед вишгородських матеріалів є кілька *руків'їв ножів* із кістки та рогу, виявлені у різні роки. Одне з них, знайдене у 1989 р. експедицією кооперативу «Археолог»²⁸, становить окремий інтерес: воно орнаментоване протравлюванням – це порівняно рідкісна техніка декорування виробів із кістки (рис. 5, 1). Декор краще видно з одного боку, що дає змогу припускати з деяким застереженням, що це деталь ложки, а не ножа. Варто звернути увагу,

²⁹ Архіпова, Є. І. (2010). Культурні речі з каменю та кістки. В Г. Скрипник & Т. Кара-Васильєва (Ред.), *Історія декоративного мистецтва України* (1, с. 290). Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.

³⁰ Михайлова, Р. Д. (1991). *Особливості обробки кістки в Південно-західній Русі*. Київ: Інститут археології НАН України, 9–10; Мядзведзева, В. У. (2008). Християнські реліквії сярэднявкоўя (на матэрыялах касцярэзнай вытворчасці). В В. Антонік (Ред.), *Беларусь: государство, религия, общество* (с. 132). Минск: Беларуская навука.

³¹ Голубева, Л. А. (1968). «Квартал металлургов» в Вышгороде. В И. Е. Крупнов (Ред.), *Славяне и Русь* (с. 29, рис. 2, 5). Москва: Наука.

³² Калядзінскі, Л. У. (2006). Касцяныя вырабы з раскопак дзяцінца летапіснага Слуцка XII–XIII ст.ст. *Матэрыялы па археалогіі Беларусі*, 12, 151, рис. 1, 12; Мядзведзева, В. У. Християнські реліквії, 132, 136, рис. 1, 5, 6, 7.

³³ Мядзведзева, В. У. Касцярэзнай вытворчасць, 74–75.

³⁴ Гущина, С. М. (2006). Народна іграшка (з археологічної колекції Білоцерковського краєзнавчого музею). *Юр'ївський літопис*, 5, 133.

³⁵ Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VII: 4.

³⁶ Рыбина, Е. А. (1997б). Шашки, «мельница», шахматы. В Б. А. Колчин (Ред.), *Древняя Русь. Быт и культура* (с. 110–114). Москва: Наука.

³⁷ Дорофеев, В. В., и др. Отчет об охранных, рис. 8, 10, 48.

³⁸ Сергеева, М. С. Косторізна справа, 145–146.

зі слонової кістки – у Новгороді та Чернігові. Інші іконки, що походять із території Русі, – колекційного походження і не мають паспортних даних²⁹. Матеріали із західних земель Русі дають окремі приклади іконок із кістки давньоруського часу³⁰, проте вони також поодинокі. виготовлення вишгородської іконки зі звичайної кістки може свідчити про її місцеве походження, що є унікальним явищем. У зв'язку з дослідженнями 1936 р. Л. Голубева згадує ще одну річ культового призначення – кістяну ладунку³¹. Проте зараз цей предмет недоступний, що унеможливило його детальний аналіз.

Інший цікавий предмет, виявлений поблизу Борисоглібського собору у Вишгороді і, можливо, пов'язаний з якимось культом, – *яйцеподібний предмет* із рогу (рис. 5, 5), який має аналогії серед матеріалів Києва, Білої Церкви і деяких міст Білорусі³². Знахідка яйця з рогу у межах київської стаціонарної косторізної майстерні і якість оброблення інших виробів цього типу свідчать про можливість професійного виготовлення зазначених предметів, утім, зважаючи на невелику кількість, вони не належали до продукції масового попиту. Всі відомі яйцеподібні вироби з рогу датовано XII – першою половиною XIII ст. О. В. Медведєва вважає їх пасхальними яйцями³³, С. М. Гущина – іграшками³⁴. Вишгородське яйце виявлено в районі культової споруди – Борисоглібського собору, є єдиним випадком, який дає змогу, хоча б гіпотетично, пов'язувати яйця з християнським культовим контекстом. Втім, жодне з рогових яєць не розписане, а отже не варто порівнювати їх із керамічними писанками. В будь-якому разі рогові імітації яєць не належать до канонічних християнських атрибутів, а їхня символіка може виходити за межі християнських уявлень. Отже, загалом їх інтерпретація залишається під сумнівом.

Звернемо також увагу на знаходження *шахової фігурки* – тури, виявленої під час досліджень Вишгорода у 1934–1937 рр.³⁵ і неодноразово опублікованої (рис. 4, 11). Із погляду іконографії вона не виходить із загальноруської середньовічної традиції і має численні аналогії в інших давньоруських містах³⁶.

Наступний виріб, на якому слід зупинитися окремо, це *застібка недоуздка*, виявлена у ямі XI ст.³⁷ Цей предмет (рис. 4, 1) належить до окремої групи застібок, куди входять також екземпляри з Києва і Шестовиці під Черніговом. За вишгородським екземпляром, що має прив'язку до комплексу з вузькою датою (виробнича яма), зазначені вироби можна датувати XI ст. Ще одна цікава деталь полягає у тому, що вишгородський екземпляр не закінчений (немає центрального отвору, недбале оброблення поверхні, грубе пророблення деталей, центральна кінцівка поєднується з головами, які її фланкують, перемичками, які ще не прибрані). Комплекс, із якого походить вишгородська знахідка, не пов'язаний із косторізним ремеслом, проте немає сумнівів щодо місцевого походження цього виробу.

Усі три згадані вже вироби детально розглянуті авторкою³⁸. Їх можна пов'язувати з наслідуванням спільної традиції.

³⁹ Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VII: 3.

⁴⁰ Сергеева, М. С. Косторізні справа, 122, рис. 39, 23; Коваленко, В. П., Казаков, А. Л., & Простантинова, В. В. (1985). Охранные раскопки на детинце древнего Чернигова. *Науковий архів ІА НАН України*, ф. е., 1985/123, рис. 24, 25; Шовкопляс, Г. М. (1971). Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. В Ф. П. Шевченко (Ред.), *Середні віки на Україні* (1, рис. 4, 2, 4). Київ, Наукова думка.

⁴¹ MacGregor A., Mainman, A. J., & Rogers, N. S. H. (1999). Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York. *The Archaeology of York. The Small Finds*, 17/12, 1943.

⁴² Kaván, J. (1964). Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. *Vznik a počátky Slovanů*, 5, tabl. II: 4.

⁴³ Давидан, О. И. (1966). Староладожские изделия из кости и рога. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 8, 113; Snotlivy, E. (1958). Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina, ze stanowiska 4. *Materiały Zachodnio-pomorskie*, 4, 180–181; Hrubý, V. *Slovanské kostené předmety*, 146–148.

⁴⁴ Гайдуков, П. Г., & Макаров, Н. А. (1993). Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 7, 179–188.

Рис. 6. Кістки зі слідами оброблення і напівфабрикати: 1 – ріг оленя зі слідами обробки; 2 – відпиляний епіфіз кістки – відхід виробництва; 4 – рогова пластинка, заготовка; 5 – напівфабрикат руків'я ножа. 5 – за В. Дорофєєвим та ін. (1989)

ра⁴⁴. Форма томарів, яка найбільшою мірою відповідає етнографічним зразкам, така: муфти розширюються у бік функціональної частини і мають канал, який до цього боку звужується. Загалом у формі, розмірах і пропорціях муфт усталених стандартів не простежується, що може свідчити про їхні неоднакові функції. Отже, параметри є основною характеристикою цієї категорії виробів.

Жодна з вивчених нами вишгородських муфт не підходить під визначення томарів. Знайдені муфти оформлені фігурним профілюванням. Одна з них точена, з рогу, має вигляд балясинки (рис. 4, 10). Невеличка різьблена муфта з кіски також профільована (рис. 4, 9). Такі вироби могли бути деталями руків'їв канчуків або мати інше призначення. Наприклад, їх могли використовувати як гральні фішки або деталі оздоблення. Ще одна муфта має вигляд трубочки квадратного перетину з порожниною круглого перетину, виготовлена з кістки (рис. 4, 8). Вона ретельно відполірована, на одній

Окремо згадаємо також уламок кістяного кільця, виявленого під час робіт 1930-х рр.³⁹ Подібні кільця у невеликій кількості знайдено на різних давньоруських пам'ятках, зокрема у Києві, Чернігові, Витачеві⁴⁰. Вироби такого типу трапляються серед старожитностей Центральної та Північної Європи. Аналогічні речі з Йорку широко датовано XI–XIV ст.⁴¹ Я. Каван, через наявність на одному з екземплярів залишків металеві голки, інтерпретує ці вироби як рамки пряжок⁴².

Серед знахідок на території Стародавнього Вишгорода є також кілька так званих муфт – невеликих предметів циліндричної форми з наскрізною порожниною. Ця категорія знахідок належить до виробів спірного призначення. Однією з найбільш аргументованих думок є їх інтерпретація як складових частин руків'їв різних знарядь, насамперед ножів⁴³, що підтверджується археологічними знахідками таких руків'їв.

Археологічні матеріали з Новгороду і Новгородської землі, а також аналогії з етнографії північних народів (насамперед угро-фінів) свідчать про використання циліндричних муфт як томарів – наконечників стріл для полювання на хутрового зві-

⁴⁵ Довженок, В. Й. Огляд археологічного вивчення, табл. VI: 3.

⁴⁶ Медведев, А. Ф. (1966). *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв.* Свод археологических источников, E1-36, 87.

⁴⁷ Сергеева, М. С. Косторізна справа, 108.

грані продряпаний знак-графіті. Трубочка нагадує кістяні футляри для голок, проте вона занадто коротка, щоб вважати її гольником, і не має отворів по боках, характерних для цього виду виробів. Отже, її можна інтерпретувати як частину руків'я.

Наконечник стріли репрезентований конічним втулковим типом⁴⁵. Конічні втулкові наконечники належать до найпоширенішого типу кістяних наконечників стріл: вони побутували скрізь у Східній і частково у Південній Європі. За О. Медведевим, їх можна датувати широко XI – першою половиною XIII ст.⁴⁶ У Києві втулкові наконечники трапляються у шарах XII – першої половини XIII ст.⁴⁷

Крім готових виробів, у різні часи дослідження Вишгорода виявлено напівфабрикати виробів і кістки зі слідами оброблення (рис. 6). Серед напівфабрикатів привертає окрему увагу згаданий вище напівфабрикат застібки недоуздка, який є свідченням можливості виготовлення на місці деяких виробів, складних за технікою виробництва. Виявлено також напівфабрикати руків'їв ножів (рис. 6, 4). До заготовок належить пластинка з рогу оленя (рис. 6, 3). Є також окремі кістки – відходи виробництва і заготовки.

Предмети масового попиту, як і скрізь на Русі, виготовляли з рогу диких копитних (оленів і лосів) і з тваринних кісток, переважно свійських тварин місцевих тварин, насамперед великої рогатої худоби.

Для виготовлення виробів першої групи застосовували простіші технологічні схеми, враховуючи (повністю або частково) природну форму кістки або частини рогу у готовому виробі. Знаряддя праці з тваринних кісток зазнавали лише незначного підправлення для отримання більш придатної форми і поліпшення технічних властивостей. Їх виготовлення зводилося до більшого загострення природного гострого кінця. Також використовували уламки кісток. Загальноприйнятою є думка, що виробництво таких знарядь могло відбуватися у кожному господарстві. Особи, пов'язані з такими промислами, як вичинення шкіри або хутра, могли виготовляти їх для себе у разі потреби.

Тільки висвердлюванням отворів обмежувалися технічні операції під час створення амулетів з ікл і деяких із гральних астрагалів. Мінімального оброблення зазнавали ковзани (тесання нижньої функціональної поверхні кістки) і астрагали для гри (іноді підправлення форми, просвердлювання отворів, нанесення знаків-графіті). Прості технічні операції потребували переважно підручних знарядь універсального характеру (насамперед ножа). Для нанесення нарізок або графіті на астрагали, зважаючи на характер борозенок, також застосовували звичайний ніж або шило. Для виконання отворів іноді використовували свердло, проте часто обходилися тільки ножем.

Іграшка-гуркало з Вишгорода не має відмінностей від інших виробів цього типу. Такі іграшки виготовляли з кісток дрібних свійських тварин за єдиною схемою, яка не мала суттєвих змін до недавніх часів. За Марком Грушевським, який спостерігав процес виготовлення подібної іграшки на Чигиринщині на межі XIX і XX ст., придатну кістку, що залишалася після їжі, сушили на комині,

⁴⁸ Грушевський, М. (1904). Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії. *Киевская старина* (окремий відбиток), 4–5.

⁴⁹ Сергеева, М. С., & Квитницький, М. В. (2010). Изделия из кости и рога с многослойного послепония Кошеевка-8. В С. Д. Лысенко (Ред.), *Археологичні пам'ятки Фастовщини. Матеріали та дослідження* (с. 173–180). Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей; Сергеева, М. С. Давньоруська різьблена кістка.

⁵⁰ Сергеева, М. С. (2012). Косторізна справа у стародавньому Колодяжині. *Археологія*, 3, 118–125.

⁵¹ Дані зібрані у: Бібіков, Д. В. (2019). *Вишгород та його округа в X–XIII ст.* (Дис. канд. іст. наук). Інститут археології НАН України, Київ, 137–139.

⁵² Голубева, Л. А. «Квартал металлургов», 32; Бібіков, Д. В. Вишгород та його округа, 252.

а потім прокручували дірку й протягували мотузку⁴⁸. Отвори в досліджених нами давньоруських гуркалах, і у вишгородському екземплярі також, зазвичай не дуже правильної круглої форми, що свідчить про те, що їх вирізали ножом або пробивали цвяхом, як і в етнографічних екземплярах.

Складніша технологічна схема, за якою обробляли трубчасті кістки, передбачає використання природної форми діафізу з частковою підправкою: розпилювання, видалення епіфізів, за потреби, просвердлювання отворів, полірування поверхні. Таку технологічну схему, зокрема, застосовували для виготовлення юрків. Вона простежується й на вишгородському екземплярі.

За складнішими технологіями відбувалася робота з компактною речовиною великих кісток (найчастіше довгих кісток ніг) великих тварин і підготовленими фрагментами щільного рогу диких копитних (шматки рогу потрібного розміру і рогові пластини). Результатом був відхід від форми вихідного матеріалу. За цими схемами виготовлено гудзики (крім екземпляру з епіфізу), гребені, руків'я ножів, муфти, рогове яйце, шахову фігурку та ін.

Кілька предметів потрібно віднести до художніх виробів. Серед них руків'я ножа або ложки з протравленим орнаментом, застібка недоуздка з зооморфними зображеннями, предмет у вигляді яйця, іконка тощо. Ці речі, за винятком іконки, мають аналогії серед матеріалів інших давньоруських пам'яток, проте скрізь вони репрезентовані поодинокими екземплярами.

З огляду на виявлені вироби постає питання про власне косторізне виробництво у Вишгороді. Воно є актуальним ще й тому, що не на кожному давньоруському поселенні виявлено сліди стаціонарних косторізних майстерень. Наприклад, їх немає на Фастівському поселенні й Чорнобильському городищі⁴⁹, а також у Кололяжині⁵⁰, хоча з цих пам'яток походять якісно виготовлені кістяні артефакти. Щодо Вишгорода, то немає сумнівів, що примітивні знаряддя праці й вироби з кісток із мінімальним обробленням виготовляли місцеві мешканці. Різні дослідники неодноразово згадували знахідки пиляних рогів, кісток зі слідами дій різних знарядь⁵¹. Серед кістяних артефактів є заготовки і напівфабрикати, особливо напівфабрикати ножів, тож можна припускати місцевий промисел цього виду виробів. Наявність руків'їв з орнаментом, виконаним професійними способами (циркульні отвори, техніка протравлювання тощо), свідчить про обізнаність майстрів із професійними косторізними технологіями.

У зв'язку з організацією косторізної справи звертає на себе увагу двокамерна будівля, яка містила кістяні вироби, обрізані й обпиляні роги оленя і череп лося із відпиляними рогами, виявлена під час досліджень 1936 р.⁵² Л. Голубева трактує її як косторізну майстерню. Із цим можна погодитися, проте зараз через брак усієї сукупності матеріалів із цього об'єкта складно висновувати про масштаби робіт, що тут відбувалися.

Треба мати на увазі, що, незважаючи на часте згадування рогів зі спілами, не завжди визначено конкретну сировину. Принаймні частка згаданих рогів могла належати свійським копитним (бик або

⁵³ Дорощев, и др. Отчет об охранных, 61.

⁵⁴ Сергеева, М. С. (2011b). Обработка та використання порожнистого рогу у Київській Русі. *Археологія і давня історія України*, 5, 222–226.

⁵⁵ Флерова (Нахапетян), В. Е. (2000). Рогообработка в Саркеле – Белой Веже: сырье и технология. В А. З. Винников (Ред.), *Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья* (с. 99). Воронеж: ВГУ; Сергеева, М. С. Косторізна справа, 50; Її ж. Обработка та використання, 225.

⁵⁶ Смирнова, Л. И. Косторезное ремесло, 6.

⁵⁷ Химико-термическая обработка стали. Retrieved from <http://stroy-technics.ru/article/khimiko-termicheskaya-obrabotka-stali>.

⁵⁸ Бібіков, Д. В. Вишгород та його округа, 139.

⁵⁹ Сергеева, М. С. Косторізна справа; Сергеева, М., & Тараненко, С. (2015). Нові дослідження давньоруського косторізного ремесла на Київському Подолі. *Наукові студії*, 8, 328–345.

⁶⁰ Сергеева, М. С. Про один тип, 153–154.

коза). В одному випадку разом з рогами оленя і лося фігурують 63 турячі роги, виявлені у підкліті житла⁵³. На нашу думку, щодо цього визначення виникають деякі сумніви. Рештки турів, зокрема роги, на давньоруських пам'ятках зазвичай нечисленні, що зумовлено складнощами полювання на них. Проте так чи так можна констатувати наявність у заповненні об'єкта великої кількості порожнистого рогу. Аналіз артефактів із різних пам'яток Середнього Подніпров'я виявив лише поодинокі вироби з порожнистого рогу (зокрема ритони з турячих рогів), що не дає змоги зарахувати його до складу основної сировини для давньоруського косторізного виробництва⁵⁴. Водночас порожнистий ріг свійських тварин використовували з технічною метою, наприклад, як компонент столярного тваринного клею⁵⁵, сліди миловаріння, або діяльності чинбарів⁵⁶. Порожнистий ріг, а також інші кісткові матеріали могли також використовувати як складову карбюратора для цементування дрібних виробів із чорного металу, оскільки вони можуть давати потрібне для цього вугілля, хоча й менш придатне, ніж деревне⁵⁷. Показово, що вищезгадана будівля могла бути пов'язана з іншими видами виробництва: тут виявлено серед іншого фрагменти керамічних труб із борозенками (фрагменти сопел, на думку авторів досліджень). Опосередковано про використання порожнистого рогу (а можливо й частки кісток зі слідами дії знарядь) як технічної сировини також свідчить факт, що всі знахідки оброблених кісткових матеріалів передусім пов'язані з металургійними осередками⁵⁸.

Щодо явних слідів діяльності місцевих косторізів, то вони могли забезпечувати довколишнє населення деякими речами повсякденного вжитку, нескладними у виготовленні (наприклад руків'ями ножів). Деякі вироби також могли виготовляти окремі умільці. Приклад – пряжка із зооморфними завершеннями. Проте слідів масового виробництва продукції за складними технологіями поки що не виявлено. Це не дає можливості говорити про існування у Вишгороді розвинутого косторізного ремесла, яке працювало на масовий попит.

Деяка частка виробів (гудзики, гребені, шахова фігурка тощо) може походити з Києва. Саме у Києві виявлено кілька професійних косторізних майстерень, які діяли у всіх районах міста і випускали продукцію, призначену для зовнішнього збуту⁵⁹. Зокрема, тут функціонували спеціалізовані майстерні з виготовлення гудзиків⁶⁰.

Отже, косторізна продукція могла потрапляти до вишгородського населення двома шляхами: як місцева і як привозна. Загалом на сьогодні вже ясно, що косторізне ремесло у Київській Русі розвивалося нерівномірно у різних центрах. Якщо київські косторізні комплекси налічують низку майстерень різного рівня – від стаціонарного виробництва, розрахованого на широкий ринок, до домашнього промислу, косторізна справа в інших містах не досягала рівня, вищого за спорадичні домашні промисли або окремі майстерні з порівняно невеликим обсягом продукції. Окреслена ситуація є характерною також і для такого політично й економічно розвинутого міста, як Вишгород.

References

- Arhipova, Ye. I. (2010). Kul'tovi rechi z kameniu ta kistky. In H. Skrypnyk & T. Kara-Vasyl'ieva (Eds.), *Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy*, 1 (pp. 287–308). Kyiv: IMFE im. M. T. Ryl's'koho.
- Bibikov, D. (2015). Zhytlova zabudova Vyshhorods'koho posadu v kintsi X – na pochatku XII st. Za materialamy doslidzhen' 2014 r. In V. Diatlov (Ed.), *Seredn'ovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XIV Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 17–19 kvitnia 2015 r.)* (pp. 10–13). Chernihiv: Chernihivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. T. H. Shevchenka.
- Bibikov, D. (2017). Pro hospodars'ku diial'nist' naselennia davn'orus'koho Vyshhoroda. In O. P. Motsia (Ed.), *Vozviahl' – Zviahel' – Novohrad-Volyns'kyi u chasovomu zrizi tysiacholit'* (pp. 157–169). Kharkiv: Maidan; Kyiv: Starodavnii svit.
- Bibikov, D. (2019). *Vyshhorod ta yoho okruha v X–XIII st.* (Master's thesis). Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Chabaj, V. P., Evtushenko, A. I., & Stepanchuk, V. N. (1990). Otchet o rabotakh Dorogozhiczskogo otryada Vyshgorodskoj ekspeditsii NPK “Arkheolog” v urochishhe “Gonchary” v g. Vyshgorode v 1990 g. *Naukovij arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1990/67.
- Cnotlivy, E. (1958). Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4. *Materialy Zachodnio-pomorskie*, 4, 155–239.
- Davidan, O. I. (1966). Staroladozhskie izdeliya iz kosti i roga. *Arkheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 8, 103–115.
- Diachenko, O. (2018). Znakhidka davniorus'koho hurkala z Chernihova. In V. Diatlov (Ed.), *Seredn'ovichni ta rann'omoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy XVII Mizhnarodnoi studentskoi naukovoï konferentsii (Chernihiv, 13–15 kvitnia 2018 r.)* (pp. 40–41). Chernihiv: Natsional'nyi universytet “Chernihivskiy kolehium” im. T. H. Shevchenka.
- Dorofeev, V. V., Evtushenko, A. I., Kalyuk, A. P., & Chabaj, V. P. (1989). Otchet ob okhrannykh arxeologicheskikh issledovaniyakh v g. Vyshgorod v 1989 g. *Naukovij arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1989/194.
- Dovzhenok, V. Y. (1950). Ohliad arkheolohichnoho vuvchennia drevnioho Vyshhoroda za 1934–1937 r. *Arkheolohiia*, 3, 64–92.
- Dovzhenok, V. Y. (1952). Rozkopky Drevnioho Vyshhoroda. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 3, 14–28.
- Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. V., & Yura, R. O. (1966). *Drevnioruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.
- Flerova (Nakhapetyan), V. E. (2000). Rogoobrabotka v Sarkel–Beloj Vezhe: syre i tekhnologiya. In A. Z. Vinnikov (Ed.), *Evrazijskaya step i lesostep v epokhu rannego srednevekovya* (pp. 99–110). Voronezh: VGU.
- Flerova, V. E. (1997). *Graffiti Khazarii*. Moskva: Editorial URSS.
- Gajdukov, P. G., & Makarov, N. A. (1993). Novye arkheologicheskie materialy o pushnom promysle v Drevnej Rusi. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istorija i arkheologiya*, 7, 179–188.
- Gorbunov, D. N. (2009). Izdeliya iz kosti i roga Lipinskogo arkheologicheskogo kompleksa. In I. M. Plaksin (Red.), *Aktualnye problemy nauchnogo tvorchestva uchenykh kafedry istorii Rossii. Sbornik nauchnykh statej k 75-letiyu obrazovaniya istoricheskogo fakulteta* (pp. 5–20). Kursk: Kurskij gos. universitet.

- Gorbunov, D. N. (2011). Kostoreznoe delo naseleniya drevnego Kurska. *Uchenye zapiski. Elektronnyj nauchnyj zhurnal Kurskogo gos. universiteta*, 3 (19), 2. Retrieved from <http://scientific-notes.ru/index.php?page=6&new=21>.
- Gurevich, F. D. (1981). *Drevnij Novogradok*. Leningrad: Nauka.
- Hrubý, V. (1957). Slovanské kostené předmety a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologicke*, 48, 118–212.
- Hrushevskiy, M. (1904). Dytiachi zabavky ta hry usiaki. Zibrani po Chyhyrynschyni Kyivs'koi huberni. *Kiev-skaia starina*.
- Huschyna, S. M. (2006). Narodna ihrashka (z arkheolohichnoi koleksii Bilotserkovs'koho kraieznavchoho muzeiu). *Yurivskiy litopys*, 5, 129–136.
- Ivakin, V. H., & Bibikov, D. V. (2016). Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini davnoruskoho Vyshhoroda. In Yu. V. Boltryk (Ed.), *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015* (pp. 64–65). Kyiv: Starodavniy svit.
- Kabzińska-Stawarz, I. (1991). *Games of Mongolian Shepherds*. Warsaw: Institute of the History of Material Culture.
- Kaliadzinski, L. U. (2006). Kastsianyia vyraby z raskopak dziatsintsia letapisnaga Slutska XII–XIII st.st. *Mate-ryialy pa arkheologii Belarusi*, 12, 149–153.
- Kaván, J. (1964). Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. *Vznik a počátky slovanů*, 5, 217–249.
- Khimiko-termicheskaya obrabotka stali. Retrieved from <http://stroy-technics.ru/article/khimiko-termicheskaya-obrabotka-stali>.
- Kovalenko, V. P., Kazakov, A. L., & Prostantinova, V. V. (1985). Okhrannye raskopki na detincze drevnego Chernigova. *Naukovyj arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1985/123.
- Kovalenko, V. P., Motsia, A. P., & Shekun, A. V. (1984). Otchet ob okhrannykh rabotakh u s. Shestovytsa Chernigovskoi obl. v 1983–1984 gg., 1. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1984/174.
- Krylasova, N. B. (2007). *Arkheologiya povsednevnosti. Material'naya kul'tura srednevekovogo Preduralya*. Perm: Permskij gos. ped. universitet.
- Lencz, G. T. (2002). Kostoreznoe proizvodstvo v Verkhnem Prikame. In A. M. Belavin (Ed.), *Ocherki arkheologii Permskogo Preduralya* (pp. 217–242). Perm: Permskij gos. ped. universitet.
- MacGregor A., Mainman, A. J., & Rogers, N. S. H. (1999). Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York. *The Archaeology of York. The Small Finds*, 17/12, 1869–2073.
- Miadzvedzeva, V. U. (2008). Khrystsiianskiiia relikvii siaredneviakovia (na materyialakh kastsiareznai vytvorchastsi. In V. Antonyk (Ed.), *Biellarus: gosudarstvo, relygyia, obschestvo* (pp. 131–137). Minsk: Belarusskaia navuka.
- Miadzvedzeva, V. U. (2009). *Vyraby kastsiareznai vytvorchastsi z terytoryi polatskai ziamli IX–XIII stst. (tekhnalogiia, tyalogiia, khranalogiia)*. (Avtareferat dysertatsyi k. i. n.). In-t historyi Nats. akad. navuk Belarusi.
- Miadzvedzeva, V. U. (2013). *Kastsiareznaia vytvorchasts Polatskai ziamly IX–XIII stst*. Minsk: Belarusskaia navuka.
- Morozov, I. A., & Slepchova, I. S. (2004). *Krug igry. Prazdnik i igra v zhizni severoruskogo krestyanina (XIX–XX vv.)*. Moskva: Indrik.

Motsia, O. P., Kovalenko, V. P., Hotun, et al. (1992). Zvit pro roboty Poliskoho zahonu Dniprovskoi davnoruskoi ekspedytsii v 1992 r. *Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy*, f. e., 1992/3.

Mykhailova, R. D. (1991). *Osoblyvosti obrobky kistky v Pivdenno-zakhidnii Rusi*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Nakhapetyan, V. E. (1989). O znachenii znakov na astragalakh (saltovo-mayaczskaya kul'tura). In A. Kh. Khalikov (Ed.), *Rannie bolgary v Vostochnoj Evrope* (pp. 3–89). Kazan: Kazanskij filial AN SSSR.

Pankovskiy, V. B. (2012). *Kistiana i rohova industrii doby piznoi bronzy v Pivnichnomu Prychornomori*. (Master's thesis). IA NAN Ukrainy.

Pekarskaya, L. V., & Zoczenko, V. N. (1985). Arkheologicheskie issledovaniya drevnerusskogo Vyshgoroda v 1979–1981 gg. In P. Tolochko (Ed.), *Arkheogocheskie issledovaniya Kieva 1979–1983 gg.* (pp. 125–136). Kiev: Naukova dumka.

Rybina, E. A. 1997. Shashki, “melnicza”, shakhmaty. In B. A. Kolchin (Ed.), *Drevnyaya Rus. Byt i kultura* (pp. 110–114). Moskva: Nauka.

Sergeeva, M. S., & Kvytnytskyi, M. V. (2010). Izdelyia iz kosty y roga s mnogoslainogo posleniya Koscheevka-8. In S. D. Lysenko (Ed.), *Arkheolohichni pamiatky Fastovschyny. Materialy ta doslidzhennia* (pp. 173–180). Fastiv: Fastivskiy derzhavnyi kraieznavchyi muzei.

Serhieieva, M. S. (2002). Do istorii hry v babky v Kyivs'kii Rusi. *Arkheolohiia*, 4, 50–58.

Serhieieva, M. S. (2010). Pro deiaki davn'orus'ki pryladdia z kistky ta rohu dlia ihor i rozvah. *Drevnosti 2010*, 203–220.

Serhieieva, M. S. (2011a). *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.

Serhieieva, M. S. (2011b). Obrobka ta vykorytannia porozhnystoho rohu u Kyivskii Rusi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, 222–226.

Serhieieva, M. S. (2012). Kostorizna sprava u starodavn'omu Kolodiazhyni. *Arkheolohiia*, 3, 118–125.

Serhieieva, M. S. (2014). Pro odyn typ seredn'ovichnykh gudzykiv na terytorii Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), 150–158.

Serhieieva, M. S. (2015). *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.

Serhieieva, M. S. (2016). Davnoruska rizblena kistka z Chornobylskoho horodyscha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), 152–159.

Serhieieva, M. S. (2019). *Kostorizne ta derevoobrobni remesla na terytorii Pivdennoi Rusi*. (Master's thesis). Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, Kyiv.

Serhieieva, M., & Taranenko, S. (2015). Novi doslidzhennia davnoruskoho kostoriznogo remesla na Kyivskomu Podoli. *Naukovi studii*, 8, 328–345.

Shovkopliias, H. M. (1971). Davnoruski kistiani vyroby z rozkopok V. V. Khvoiky. In F. P. Shevchenko (Ed.), *Seredni viky na Ukraini* (1, pp. 191–195). Kyiv: Naukova dumka.

Smirnova, L. I. (1998). *Kostoreznoe remeslo srednevekovogo Novgoroda*. (Master's thesis). MGU im. M. V. Lomonosova, Moskva.

Smirnova, L. I. (1999). Prokolki. Khronologiya i funkczional'noe naznachenie. Novgorod i Novgorodskaya zemlya. *Istoriya i arkheologiya*, 13, 142–162.

Strelnyk, M. O., Khomchuk, M. A., & Sorokina, S. A. (2009). Hralni kosti (II tys. do n. e. – XIV st. n.e.) z kolekcii Natsional'noho muzeiu istorii Ukrainy. *Arkheolohiia*, 2, 34–49.

Suprunenko, O. B., Puholovok, Yu. O., Myronenko, K. M., & Sherstiuk, V. V. (2009). *Doslidzhennia posadu litopysnoi Ltavy. Instytut 'ka hora, 1*. Kyiv, Poltava: IA NAN Ukrainy, Tsentr pam'iatkoznavstva NANU i UTOPIK, TsODPA.

Tropin, N. A. (2004). *Selskie poseleniya XII–XV vekov yuzhnykh territorij Ryazanskoj zemli*. Voronezh: VGU.

Voinarovs'kyi, V. (2017). Obrobka kistky ta kistiani vyroby yak indyktor rivnia sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku naseleння Ukrainy I tys. n. e. In A. V. Skyba & S. A. Horbanenko (Eds.), *Yevropeis'ka arkheolohiia I ty-siacholittia n.e. Zbirnyk naukovykh prats' na chest' Liany Vasylivny Vakulenko* (pp. 63–74). Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Wrzesiński, J. (1994). Lednicki przyczynek do znajomości plecionkarstwa. *Studia Lednickie*, 3, 151–171.

Maryna Sergeeva

CONCERNING THE BONE CARVING IN ANCIENT VYSHGOROD

The article deals with the analysis of the state of local bone carving and introduction it into scientific circulation. The article introduces bone and antler products from Old Rus Vyshgorod into the scientific circulation and analyzes level of development of local bone carving. All analyzed materials are dated back from 11th to 12th century. All bone products can be divided into two large groups. The first one includes primitive products of bone with minimal processing fully or partially based on the form of the source material. The second group consists of products made from prepared parts of a bone or antler. They have specific forms that are not related to the source material. The first group prevails by the number of finds. Primitive implements with a pointed working part were found most of all. The first group also includes playing astragals, a toy-bone with two holes (device for reproducing noisy sounds), skates, amulets of wild boar and bear fangs. The second group includes things of different functional purpose (buttons, combs, knife handles, halter clasp, icon, egg-like product, chess piece, etc.). Separate semi-finished products and stocks were also identified. Bone products could appear in the life of the population of ancient Vyshgorod in two ways. In Vyshgorod, sporadic bone-carving work could occur. A small bone-carving workshop was discovered. Some of the products most difficult to manufacture could come from Kyiv, where professional bone carving craft was developed. Studying Vyshgorod is further evidence of uneven development of bone carving in different centers of Kyivan Rus, previously traced in the other Ancient Rus sites.

Keywords: Middle Dnipro region, Kyivan Rus, Vyshgorod, bone carving, bone and antler products.